

DE JODEN- VERVOLGING

IN FOTO'S

NEDERLAND

1940-1945

W BOOKS

RENÉ KOK EN ERIK SOMERS

INHOUD

INLEIDING	6
1. JOODS LEVEN EN VLUCHTELINGEN	13
2. INTIMIDATIE	29
3. 'VOOR JODEN VERBODEN'	55
4. DE GELE STER	77
5. JOODSE WERKKAMPEN	99
6. DE JOODSE RAAD	115
7. DADERS	139
8. DEPORTATIES	167
9. ONDERDUIK	197
10. WESTERBORK	235
11. VERNIETIGING	265
12. TERUGKEER	281
LITERATUUR	301
CHRONOLOGIE	302
COLOFON	304

1942

JANUARI

INLEIDING

Het is een opmerkelijke foto. 'Januari 1943' – de datum is op de rand van de foto geschreven. Ralph Polak, 19 jaar oud, en Miep Krant, toen nog 15 jaar oud, lopen schijnbaar onbekommerd over de Dam in Amsterdam. Een fotograaf die passanten fotografeert en de afdruk te koop aanbiedt, maakt de opname. Het paar is verliefd. De twee maken samen plannen voor als de oorlog voorbij is. De deportaties van Joden naar kamp Westerbork in Drenthe zijn in volle gang. Veel vrienden en mensen uit hun omgeving zijn al weggevoerd. De verplichte Jodensterren op hun jassen staan symbool voor de voortdurende dreiging. Maar gelukkige momenten om bij elkaar te zijn, laten ze zich niet ontnemen.

Miep woont sinds april 1942 in Amsterdam. Ze moest vanuit haar woonplaats Bussum verplicht naar de hoofdstad verhuizen en komt in de Rapenburgerstraat te wonen, waar ze Ralph leert kennen, haar buurjongen. Kort nadat deze foto is gemaakt, wordt Miep bij een razzia uit huis gehaald. Ze heeft er voortdurend rekening mee gehouden dat dit zou gebeuren. De rugzak met kleren stond al bij de deur klaar. In de verzamelplaats de Hollandsche Schouwburg wacht zij op transport naar kamp Westerbork. Vlak voor haar vertrek lukt het Ralph, die voor de Joodse Raad bij de afdeling Expositur werkt en daardoor dicht bij het vuur zit, haar op listige wijze vrij te krijgen.

Miep, haar ouders en haar zus duiken onder in Baarn. De onderduik-omstandigheden verslechteren snel. Op een gegeven moment verblijven elf onderduikers dicht bijeen op een kleine zolderkamer. Er is veel te weinig voedsel beschikbaar. Het aantal distributiebonnen is ontoereikend; Miep verzwakt zienderogen. Hongeroedeem en een blinde-darmontsteking worden haar bijna noodlottig. Als Joodse onderduiker is het niet mogelijk in een ziekenhuis te worden opgenomen. Het verzet zorgt voor een andere identiteit en valse papieren, waardoor ze in het noodhospitaal van Baarn toch medische verzorging krijgt. Tijdens de laatste grote razzia in Amsterdam, op 29 september 1943, wordt Ralph opgepakt. Zijn vrijstelling van vertrek als medewerker van de Joodse Raad helpt hem niet langer. Op weg naar Westerbork springt hij uit de trein en duikt onder. Ralph en Miep overleven de oorlog. Na de bevrijding trouwen ze. In Baarn zetten ze een succesvolle textielzaak op.

De foto intrigeert. Het contrast is groot. Een meisje en een jongen lopen over de Dam; een alledaags tafereel. Het decor is vandaag de dag onveranderd. De gele sterren die de Joden vanaf 3 mei 1942 moesten dragen, geven de foto evenwel een onheilspellende lading. Vanuit de naoorlogse kennis staat de opname niet alleen gelijk aan Duitse vervolging en terreur, maar ook aan massamoord. Over de foto en wie de twee afgebeelde jonge mensen waren, was aanvankelijk niet meer bekend dan de locatie, die eenvoudig is vast te stellen, en de handgeschreven datum die bij een vluchtige blik ook als '1942' gelezen kan worden. De foto was voor het verliefde stel ongetwijfeld een waardevol bezit. Het beschermhoesje is door het regelmatig tevoorschijn halen vrijwel verloren gegaan en de afbeelding zelf heeft ook zichtbare beschadigingen opgelopen. Toen Ralph en Miep tijdens de onderduik ruim twee jaar van elkaar gescheiden waren, was de foto het enige tastbare bewijs van hun liefde.

Het boven water halen van achtergrondgegevens heeft de foto – nog – meer zeggingskracht gegeven. Bij onderzoek in het beeldarchief van het Joods Historisch Museum in Amsterdam kwam de foto bij toeval tevoorschijn. De zoektocht die volgde langs verschillende archieven, door het raadplegen van onlinebestanden en het doen van navraag resulteerde in de reconstructie van dit verhaal. Het is een geschiedenis waarvan er vele zijn. Veel vandeze ogenschijnlijk alledaagse foto's uit de jaren van bezetting en vervolging zijn het uitgangspunt van *De Jodenvervolging in foto's. Nederland 1940-1945*.

Op het netvlies getekend

Er zijn opvallend veel foto's behouden gebleven die de Jodenvervolging in Nederland in beeld brengen. Dat is zeker het geval wanneer dit in internationaal perspectief wordt geplaatst. Van geen enkel ander door nazi-

< Amsterdam, januari 1943.

Ralph Polak en Miep Krant op de Dam. Door onder te duiken wisten ze de oorlog te overleven.

Collectie Joods Historisch Museum

Duitsland bezet land in West-Europa zijn zo veel foto's met betrekking tot de Jodenvervolg bewaard gebleven.

Over de Jodenvervolg in Nederland zijn door de jaren heen talrijke publicaties verschenen, al dan niet geïllustreerd met foto's. De beelden dienen vrijwel altijd als ondersteuning of ter illustratie van historische verhandelingen. De foto zelf staat niet centraal. Dat is opmerkelijk, omdat de herinnering aan de meest ingrijpende gebeurtenissen uit de bezettingstijd in belangrijke mate gevoed wordt door aangrijpende beelden. De foto's van de razzia op het Jonas Daniel Meijerplein in Amsterdam, de deportaties vanuit kamp Westerbork, maar ook portretfoto's van Anne Frank staan op het netvlies getekend. Hoe wij ons het verleden herinneren of voorstellen, en in het bijzonder de Jodenvervolg, wordt in sterke mate bepaald door indrukwekkende en aangrijpende foto's. Beelden dragen bij aan een historisch bewustzijn en zijn een belangrijke factor in de vorming van een collectieve herinnering. Vivian Uria, fotohistoricus en hoofdcurator van Yad Vashem in Jeruzalem, verwoordde het in 2018 als volgt: *'Visual documentation is one of the most important factors in shaping historical awareness of the Holocaust. Alongside the archival documentation of the period's events and the research on these records, visual documentation has contributed significantly towards knowledge of the Holocaust, influenced the manner in which it has been analyzed and understood and affected the way it has been engraved on the collective memory.'*

Visuele geschiedenis en beeldonderzoek

Dit boek presenteert voor de eerste keer een visuele geschiedenis van de Jodenvervolg in Nederland. Bij de keuze van de afbeeldingen was ons vertrouwde beginsel leidend: een afbeelding moet aanspreken, emoties oproepen, verontrusten, bewust maken en het geweten in beroering brengen. Daarbij blijkt dat, nog meer dan bij andere thema's

met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog, de tragedie van de Jodenvervolg wordt verbeeld door foto's waar een persoonlijk verhaal achter schuilgaat. Foto's in combinatie met de achterhaalde informatie over de lotgevallen van de afgebeelde personen bieden indringende geschiedenissen. De foto's in dit boek laten daarom vrijwel alleen maar mensen zien: slachtoffers en overlevenden, daders, helpers en omstanders. Aan dit boek ligt intensief beeldonderzoek ten grondslag. Talrijke archieven en particuliere verzamelingen in binnen- en buitenland zijn geraadpleegd. Zo veel mogelijk is geprobeerd de identiteit en de geschiedenissen van de gefotografeerde personen te achterhalen. Veel foto's zijn genomen in Amsterdam. Dat is niet verwonderlijk: in de hoofdstad woonden veruit de meeste Joden (ruim 80.000) en de vervolg was dan ook hier geconcentreerd. Niettemin is het opmerkelijk dat geen foto's zijn gemaakt of bewaard zijn gebleven van het wegvoeren van Joden in andere grote steden als Rotterdam, Utrecht, Den Haag, Groningen en Enschede. Aan de samenstelling en de keuze van de foto's liggen onontkoombaar subjectieve, persoonlijke interpretaties en afwegingen ten grondslag. Geschiedschrijving is een subjectieve aangelegenheid, visuele geschiedschrijving is dat nog meer. Veel hangt af van duiding en keuzes die aan de foto's een toegevoegde waarde geven. Aan een foto als feitelijke weergave is ook interpretatie van het verleden verbonden. Daarbij heeft fotografie zijn beperkingen. Immers, foto's als zodanig geven geen verklaringen voor historische gebeurtenissen en processen. Evenmin kunnen zij de achtergronden van wat in beeld is gebracht, belichten. Daarvoor zijn foto's nu eenmaal een te beperkte historische bron. Een foto blijft een momentopname, die – hoe indringend en overtuigend vaak ook – niet in staat is het historische verhaal zelf te vertellen.

Niet alleen het samenstellen van beeldmateriaal is een subjectieve aangelegenheid, ook het fotograferen zelf is dat. Hoe waarheidsgetrouw een weergave ook kan zijn, het blijft de persoonlijke keuze van de fotograaf om de lens scherp te stellen en de sluiters op een bepaald

< Amsterdam, 10 februari 1941.

In de Amsterdamse Jodenbuurt hebben ongeregelheden plaatsgevonden tussen Joden en Nederlandse nationaalsocialisten. De in Nederland werkzame Duitse persfotograaf Franz Stapf, eigenaar van het Amsterdamse fotopersbureau *Stapf Bilderdienst*, snelt met zijn *Leica*-camera op de commotie af.

Stapf Bilderdienst, NIOD

> **Westerbork, 1943.** Het leven in kamp Westerbork is tijdens de oorlog uitvoerig gefotografeerd en op film vastgelegd. Dit was het werk van de fotograaf en filmer Rudolf Breslauer, een Duits-Joodse vluchteling.

In het fotoatelier van kamp Westerbork retoucheert Wim Loeb, medewerker van Breslauer, een foto van kampcommandant Gemmeke.

Rudolf Werner Breslauer, NIOD

moment in te drukken. Het is de zienswijze van de maker. Aan het fotograferen liggen persoonlijke, soms morele afwegingen ten grondslag, ongeacht of de foto nu door een persfotograaf of een amateur is gemaakt. Ethicus en historicus Gie van den Berge beschreef dit proces als volgt: 'Wie iets vastlegt, licht het uit een groter geheel. Hij selecteert en kadert in, beperkt in ruimte en tijd. Fotograferen is belang toekennen, betekenis verlenen, partij kiezen. (...) Elke foto is een momentopname, het resultaat van keuze en beslissing. Ook als die in een oogwenk of intuïtief gebeuren, bepalen en definiëren ze wat wordt geregistreerd en gecommuniceerd. Foto's zijn brokstukken werkelijkheid. Als het goed is, fragmenteren ze de realiteit op zo'n kernachtige en symbolische wijze dat ze duidelijker wordt uitgebeeld dan ze in werkelijkheid is.'

De wijze waarop foto's tot stand komen en de wijze waarop de afbeeldingen vervolgens worden gebruikt en in welk verband deze getoond worden, laten 'een' werkelijkheid van het verleden zien. Zij vormen een visuele geschiedschrijving die een kritische benadering vereist. Evenals historische documenten moeten ook foto's van historische gebeurtenissen aan bronnenkritiek worden onderworpen. Het is essentieel de achtergronden van een foto te achterhalen en de foto's in de historische context te plaatsen, na te gaan wat de achterliggende beweegredenen waren om de foto te maken, en bovenal welke belangen met de foto werden gediend.

In dienst van de bezetter

Het medium fotografie werd tijdens de Duitse bezetting van Nederland ingezet om bij te dragen aan het propageren van het nationaalsocialisme. Fotografen die voor de bezetter werkten of incidenteel opdrachten uitvoerden, leverden hieraan een bijdrage. Veel persfotografen probeerden zich zo veel mogelijk op de vlakte te houden en te werken als vanouds.

Veel ruimte voor eigen initiatief werd hun daarbij niet gelaten. De persfotografie was in de bezettingsjaren zorgvuldig aan banden gelegd. Er was sprake van censuur. Richtlijnen bepaalden wat wel en niet gefotografeerd mocht worden. Het gevolg was dat persfotografen op voorhand het vastleggen van zaken die de bezetter onwelgevallig waren, uit de weg gingen. Daarbij dient opgemerkt te worden dat de bezetter de gelijkgeschakelde pers verboden had afbeeldingen te publiceren van Joden en van 'personen van gedeeltelijk Joodschen bloede'. Ook in het onder verantwoordelijkheid van de Joodse Raad verschijnende *Het Joodsche Weekblad* werden als gevolg van deze maatregel nooit actuele foto's gepubliceerd. De enige foto's die tijdens de bezetting verwezen naar aspecten van de vervolging werden gepubliceerd in antisemitische brochures of in uitgesproken nationaalsocialistische bladen. Overigens was en is de fotografie als zelfstandig propagandamiddel nimmer toereikend. Haar betekenis moet vooral gezocht worden in samenhang met andere propagandamiddelen. Op die manier kan fotografie een bijdrage leveren aan een zekere beeldvorming. Of zoals de Amerikaanse essayist Susan Sontag het omschreef: 'Foto's kunnen geen morele standpuntbepaling creëren, maar ze kunnen die wel versterken, en ze kunnen meehelpen een ontkiemende mening verder te ontwikkelen.' In de eerste fase van de bezetting wilden de Duitse propagandamakers stevig uit de hoek komen met het voeren van antisemitische propaganda. Eerst moest duidelijk gemaakt worden dat Joden geen Nederlanders waren en door de bezetter ook niet als zodanig beschouwd werden. Of zoals Rijkscommissaris Seyss-Inquart het op 12 maart 1941 in het Amsterdamse Concertgebouw zei: 'De Joden zijn voor ons geen Nederlanders. Ze zijn vijanden met wie wij noch tot een wapenstilstand noch tot een vrede kunnen komen. (...) Wij zullen de Joden slaan waar wij ze raken kunnen.' Het gebruik van foto's met antisemitische bijschriften werd dat jaar onder meer toegepast in de brochure *De Joden in Nederland*. Het boekwerkje 'dat door haar foto's wil spreken' werd in

< **Amsterdam, 1943.** Talrijke portretten zijn tijdens de oorlog bij de vakfotograaf gemaakt. Naar later zou blijken, waren het de laatste, en in sommige gevallen de enige foto's die van slachtoffers van de Holocaust zijn nagelaten. Hans en Ruth Abraham hebben de oorlog overleefd door onder te duiken. Vlak voor de onderduik met al zijn gevaren en onzekerheden, werd van hen nog een foto gemaakt.

Foto Raaij, Collectie Joods Historisch Museum

> **Amsterdam, 1941.** Toegang tot de Joodse wijk bij het Waterlooplein in Amsterdam. Een van de kiekjes uit het fotoalbum van de familie Van Vliet uit Haarlem. Tijdens een dagje Amsterdam zijn de bordes 'Joodse Wijk' en 'Für Wehrmacht verboden' een bezienswaardigheid. De man rechts heeft de draagtas van de fotocamera om.

Album Van Vliet, NIOD

een enorme oplage onder de bevolking verspreid. Op de gebruikelijke ongenueanceerde wijze vergeleek deze brochure Nederlandse Joden met onooglijke zogenoemde 'Untermenschen'. Veel verschil met de Poolse Joden in de getto's was er niet, luidde de conclusie.

De antisemitische strekking van de propaganda schoot haar doel voorbij. De Nederlandse bevolking bleek niet ontvankelijk voor de platvloersheid van het gebodene. Zelfs voor veel Nederlandse sympathisanten van het nationaalsocialisme ging deze onheuse bejegening van het Joodse volksdeel te ver. Het leidde tot een koerswijziging. De antisemitische propaganda werd minder fel en meer geraffineerd. Spoedig zou pijnlijk blijken dat de bezetter de propaganda ook niet nodig had om zijn plannen voor vervolging en de uiteindelijke deportatie van de Joden tot uitvoering te brengen.

Getuigenissen

In opdracht van de bezetter brachten zowel Duitse als Nederlandse fotografen een aantal wezenlijke aspecten van de Jodenvervolging in beeld. Om uiteenlopende redenen zijn foto's daarvan bewaard gebleven, hoewel dat vaak niet de intentie van de opdrachtgever was. Zo fotograferden in opdracht van de *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes in Amsterdam* de Nederlandse nationaalsocialistische fotojournalisten Herman Heukels en Bart de Kok het melden van Joden in Amsterdam voor overbrenging naar het *Judendurchgangslager Westerbork* op respectievelijk 25 mei 1943 en 20 juni 1943 (zie hoofdstuk 8). Een aantal foto's van de eerste gebeurtenis werd met grievende teksten gepubliceerd in het tijdschrift *Storm SS*. Nog in 2010 kwamen bij de verbouwing van een woning in Amsterdam 250 tot dan toe onbekende opnames van fotograaf en NSB-lid Bart de Kok boven water (pagina 70, 74 en 144).

Van de wellicht meest iconische foto's van de Jodenvervolging in Nederland – het met veel intimidatie en vernederingen gepaard gaande oppakken van honderden Joodse mannen op 22 en 23 februari 1941 op het Amsterdamse Jonas Daniël Meijerplein – was het geheel niet de bedoeling dat deze in de openbaarheid kwamen. Een Nederlandse laborant maakte van de door een Duitser gemaakte opnames in het geheim een set extra afdrucken en bewaarde die als bewijs voor het barbaarse Duitse optreden (zie pagina's 46-50). Een andere opmerkelijke reeks opnames met een sterk visueel documenterend karakter zijn de foto's die in kamp Westerbork

werden gemaakt. De Duitse kampcommandant Gemmeker gaf hoogstpersoonlijk opdracht aan de Duits-Joodse gevangene en voormalig beroepsfotograaf Rudolf Werner Breslauer om het leven in het kamp en de deportaties naar 'het Oosten' op foto en film vast te leggen (zie hoofdstuk 10).

De hierboven beschreven foto's hebben met hun directe registratie in belangrijke mate bijgedragen aan het naoorlogse beeld van de vervolging van de Joden in Nederland. Daarnaast hebben ze een functie als bewijsmiddel. Gebeurtenissen waarvan bekend is dat ze hebben plaatsgevonden omdat er verslaglegging of getuigenverklaringen van zijn, lijken pas echt bewezen als ze op foto's zijn vastgelegd. Onder de meest aansprekende voorbeelden van de camera als getuige zijn de foto's die Alberto Errera met groot gevaar voor eigen leven maakte in het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau (pagina's 268-272). Deze Grieks-Joodse gevangene werkte bij het *Sonderkommando*, een groep gevangenen die gedwongen werkte in en rond de gaskamers. Terwijl de nazi's er alles aan deden om de sporen van de massamoord aan het eind van de oorlog uit te wissen, zijn deze foto's het duidelijke bewijs dat Joden in Auschwitz vermoord zijn. Onscherp en duidelijk haastig genomen, is een crematie in de openlucht te zien: de crematoria konden het werk niet meer aan. Eén foto toont ontklede vrouwen die in de buitenlucht moeten wachten om naar de gaskamers te gaan; een lot dat ook de tienduizenden uit Nederland gedeporteerde Joden in het kamp ondergingen. De negatieven werden in een tube tandpasta het kamp uit gesmokkeld met de intentie om te getuigen. De opnames moesten de buitenwereld doen beseffen wat zich in Auschwitz dagelijks afspeelde. De foto's kwamen pas na de oorlog in de openbaarheid.

Particulieren

Tijdens de Duitse bezetting is veel gefotografeerd door 'gewone' Nederlanders. Zij hadden het historische besef om gebeurtenissen op foto vast te leggen. Veel opnames zijn bewaard gebleven en gearchiveerd.

In het destijds relatief welvarende Nederland van de jaren dertig nam het fotograferen door particulieren een hoge vlucht. Het bezit van een fototoestel kwam in korte tijd binnen het bereik van grote groepen Nederlanders. Kiekjes werden gemaakt voor het familiealbum en om op te sturen naar familie elders, in het bijzonder naar de vele Nederlanders die in de koloniën in de Oost en de West verbleven. Veel particulieren

gebruikten een eenvoudige boxcamera, terwijl de meer gevorderde amateurfotografen met een gevulde portemonnee de nieuwste camera's, geschikt voor 35mm-filmrolletjes aanschafte. De fotohandel en daarmee de mogelijkheid foto's te ontwikkelen en af te drukken breidde zich sterk uit. Tijdens de bezetting was de toenemende schaarste aan benodigdheden als fotorolletjes en fotopapier een remmende factor. Toch hadden veel amateurfotografen nog wel een rolletje op voorraad. Er werd noodgedwongen selectiever gefotografeerd en opnames werden vaak pas na de oorlog ontwikkeld en afgedrukt.

De Jodenvervolging, het proces van isolement naar vernietiging, is ook vanuit het perspectief van de amateurfotograaf vastgelegd. Er bestond tot 20 november 1944 weliswaar officieel geen fotografeerverbod, het fotograferen van zaken die de bezetter niet aanstonden, bracht risico's met zich mee. Zo was het uit den boze om razzia's te fotograferen. Toch gebeurde dat; soms haastig vanuit een portiek of heimelijk door het huiskamerraam tussen de opengeschoven vitrage door. Technisch geen perfecte opnames, maar overtuigend en van historische waarde door de directe registratie.

Vaak in fotoalbums opgenomen familiefoto's hebben hun eigen, specifieke emotionele betekenis. Dat geldt vooral wanneer de foto's verstilde getuigenissen zijn van Joden die in de vernietigingskampen zijn vermoord. Opnames van mensen, jong en oud, die onbekommerd de camera in kijken, onwetend van wat hun te wachten staat. Soms getuigen de foto's van een pijnlijk bewustzijn van het naderende onheil. Zoals de foto waarop aan de achterkant staat: 'Nog even gezamenlijk op de foto voor de onderduik' (pagina 198). Of de foto waarop ouders met hun pasgeboren kind staan. Op de rand is te lezen: 'Henriëtte 6 weken, 5 minuten voor haar onderduiken voor de Duitsers op 24-10-1942' (pagina 213).

Door het NIOD (voorheen RIOD) is van meet af aan grote waarde gehecht aan amateurfotografie in de Tweede Wereldoorlog. Direct bij

de oprichting van het instituut tijdens de bevrijdingsdagen van 1945 werd een beroep gedaan op de bevolking mee te helpen de jaren van oorlog en bezetting te documenteren. Hierbij werd nadrukkelijk ook om foto's gevraagd. Duizenden amateurfoto's vonden zo hun weg naar het destijds snelgroeiende beeldarchief van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Ook het Joods Historisch Museum in Amsterdam nam het initiatief foto's van particulieren te verzamelen en bouwde zo een waardevolle collectie op. Nog altijd duiken er foto's van particulieren op. Soms zijn ze tientallen jaren gekoesterd vanwege hun emotionele betekenis. Evenzo vaak betreft het vergeten opnamen in een schoendoos, die bij het opruimen van de zolder, een erfenis of het leeghalen van een woning tevoorschijn zijn gekomen.

De Jodenvervolging in foto's. Nederland 1940-1945

De Jodenvervolging in foto's. Nederland 1940-1945 toont een afgewogen selectie van foto's die, geplaatst in de context, een visuele geschiedenis van de vervolging biedt. Op 10 mei 1940, de dag dat nazi-Duitsland Nederland binnenviel, woonden er inclusief Duits-Joodse vluchtelingen 160.000 Joden in Nederland. Stap voor stap voerde de Duitse bezetter anti-Joodse maatregelen in. In twee jaar tijd voltrok zich in Nederland een ontwikkeling die in Duitsland zelf acht jaar in beslag had genomen. Op 14 juli 1942 vertrok de eerste trein met achthonderd joden uit Amsterdam naar kamp Westerbork, vanwaar deportatie naar de concentratie- en vernietigingskampen volgde. In totaal werden 107.000 joden uit Nederland weggevoerd. 102.000 van hen werden in de nazikampen vermoord; dat is 75 procent van de Joodse bevolking, naar verhouding het hoogste aantal Joodse slachtoffers in de door nazi-Duitsland bezette landen in West-Europa. Een tragedie die diepe sporen heeft getrokken in de Nederlandse samenleving. Dit boek laat de beeldende getuigenissen zien.

Strandplezier

Scheveningen, mei 1933. Een onbekommerd pinksterweekend in de badplaats Scheveningen. In Duitsland was Adolf Hitler kanselier en vergrootte hij zijn macht razendsnel. Maar oorlog leek ver weg. De foto uit dit familiealbum toont Ru Adelaar uit Deventer, zijn vrouw Willy en hun dochters Paultje, Emy en Loes. Ru Adelaar

(op de foto zittend vooraan) was handelsagent in agenturen. Tijdens de bezetting werkte hij voor de afdeling Reisvergunningen van de Joodse Raad in zijn woonplaats. Begin 1943 werden Adelaar, zijn vrouw en jongste dochter gedwongen naar Amsterdam-Oost te verhuizen. Tijdens de grote razzia van 20 juni 1943 werden ze daar opgepakt en naar kamp Westerbork weggevoerd.

Op 31 augustus 1943 volgde voor het echtpaar en de dan 10 jaar oude Paultje transport naar Auschwitz. Bij aankomst werden ze direct vermoord. De intussen volwassen Loes en Emy overleefden de oorlog door onder te duiken.

The Ghetto Fighters' House, Israël / The Photo Archive

> Joodse markt

Amsterdam, 1940. In de Nieuwe Uilenburgerstraat, gelegen in de 'Jodenhoek', was iedere zondagochtend markt. Op deze ook bij niet-Joden populaire markt lag het accent op gebruikte goederen, vis en andere levensmiddelen, waaron-

der het zo populaire 'Joodse zuur'. Door de economische crisis groeide in de jaren dertig de werkloosheid. Hierdoor nam het aantal Joodse marktkooplui en venters sterk toe. Door de grote armoede onder de potentiële klanten en de hevige concurrentie onderling waren de

inkomsten zeer karig. De Nieuwe Uilenburgerstraat was in de jaren twintig gecreëerd, toen de verkrotte Jodenbuurt werd gesaneerd. Volgens de gezondheidscommissie was een groot deel van de woningen ongeschikt om te wonen en ook niet meer in een bewoonbare

staat te brengen. Aan de westzijde van deze straat werd in opdracht van de gemeente een voor die tijd modern woonblok gebouwd. Deze foto is gemaakt in een zijstraat van de Nieuwe Uilenburgerstraat: de Nieuwe Batavierstraat.

Stapf Bilderdienst, NIOD

Uitstapje

Amsterdam, zomer 1942. Joodse kinderen spelen dat ze op reis gaan. De foto is gemaakt in de Jekerstraat, niet ver van de woning waar Anne Frank woonde voordat ze onderdook. De kinderen ouder dan zes jaar dragen de ster. De opname is afkomstig van Fred Lessing, derde van links, die dan net die leeftijd heeft. Gescheiden van zijn ouders zal hij later onderduiken en de oorlog veilig doorkomen. Zijn moeder werd opgepakt, maar maakte de bevrijding van Bergen-Belsen mee. Zijn vader was als ondergedoken Jood actief in het verzet. Aan het eind van de bezetting sloot hij zich aan bij de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Drie jaar na de bevrijding emigreerde het gezin Lessing naar de Verenigde Staten en begon een nieuw leven.

Yad Vashem

Op klaarlichte dag

Amsterdam, 17 maart 1943. Aan de Lijnbaansgracht worden dek-schuiten volgeladen met huisraad afkomstig uit ontruimde huizen van weggevoerde Joodse inwoners. Omstanders tonen grote belangstelling voor de spullen. Joden die gehoor gaven aan de oproep zich te

melden en tijdens razzia's opgebrachte Joden moesten bij registratie hun huissleutels afgeven. De woning werd vervolgens verzegeld en na enige tijd leeggehaald. Hiervoor werd met name het verhuisbedrijf van de NSB'er Abraham Puls door de *Hausraterfassungsstelle* ingeschakeld. Met het leeghalen van de vele woningen in de stad op klaarlichte

dag, moet bij het publiek het besef zijn doorgedrongen dat het niet de bedoeling was dat de Joden ooit nog zouden terugkeren.

J.D. Noske, ANP, Nationaal Archief

Oproep

Amsterdam, 25 mei 1943. Zevenduizend Joden die door de Joodse Raad lange tijd van deportatie zijn vrijgesteld, moeten zich op bevel van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* melden aan de Polderweg in Amsterdam-Oost voor vertrek naar Westerbork (zie ook volgende pagina). Ongeveer 1600 van hen geven hieraan gehoor.

Ze komen op eigen gelegenheid naar het verzamelterrein. Kinderen, volwassenen en ouderen wachten urenlang. Ze worden van wat eten en drinken voorzien door medewerkers van de Joodse Raad. Uiteindelijk zet de groep zich in beweging. Vanaf de Polderweg is het een paar honderd meter lopen naar het Muiderpoortstation. Bepakt en bezakt werden de trappen naar het perron

beklimmen. Daar stonden de treinen van de Nederlandse Spoorwegen gereed voor het vertrek naar kamp Westerbork. *Storm SS, het weekblad der Germaansche SS* in Nederland liet de gebeurtenissen vastleggen door fotograaf Bart de Kok. Dat slechts weinigen gehoor gaven aan de oproep riep grote wrevel op bij de bezetter. Maar er was rekening mee gehouden. Die nacht slo-

ten Amsterdamse politieagenten in het centrum de Jodenbuurt hermetisch af. *Ordnungspolizei* en agenten van het Politiebataljon Amsterdam kamden de buurt uit. De volgende dag werden nog eens 3300 Joden afgevoerd naar Westerbork.

Bart de Kok, NIOD

COLOFON

DANK

Voor de totstandkoming van dit boek zijn wij veel dank verschuldigd aan onze collega's van het Joods Cultureel Kwartier in Amsterdam: Bernadette van Woerkom, Jos van Doesburg, Annemiek Gringold en Peter Buijs. Zij waren een grote steun bij het archief- en beeldonderzoek. Daarnaast konden we bij het identificeren van personen en het lokaliseren van veel van de in het boek opgenomen foto's telkens weer een beroep doen op hun kennis en ervaring.

Veel foto's en achtergrondinformatie zijn ons aangeleverd door particulieren, waarvoor onze grote dank. In het bijzonder vermelden wij hier: familie Amsterdam-De Haas, Flip Bool, Marjan Claessen-Thomassen, familie Coppenhagen, Ellen Grabowsky, Josy Gubbes-Stibbe, Monica Kaltenschnee, Ralph Polak, Lex Rutgers, Daan Sajet, Karl Schneider, Lion Tokki, Wim Velthuizen, Lucas Viruly, Els van Wageningen, Jack Weil en Wobke Wilmink-Klein. Voorts zijn wij de verschillende instellingen die hun beeldarchieven bereidwillig voor ons openstelden en ons van scans voorzagen zeer erkentelijk. In het bijzonder: Joods Historisch Museum, United States Holocaust Memorial Museum, Yad Vashem, Israël, Ghetto Fighters' House, Israël, Herinneringscentrum Kamp Westerbork en Stadarchief Amsterdam.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar onze NIOD-collega Laurien Vastenhout en de collega's van het beeldarchief: Maria Somers, Harco Gijsbers, Calvin Krancher, Jet Baruch en Willem Swager voor hun onmisbare ondersteuning in dit project. Tot slot zijn wij de staf van het NIOD, Joods Cultureel Kwartier en *Topographie des Terrors* in Berlijn dankbaar voor het mede mogelijk maken van de tentoonstelling *De Jodenvervolging in Foto's. Nederland 1940-1945*, die wij naar aanleiding van het onderzoek voor dit boek samenstelden.

René Kok en Erik Somers

OVER DE AUTEURS

René Kok en Erik Somers zijn historici, auteurs van een groot aantal uitgaven over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en fotohistorische publicaties. Voorts stelden zij verschillende tentoonstellingen en museuminrichtingen samen.

René Kok is beeldonderzoeker bij het NIOD en gespecialiseerd in foto- en filmonderzoek naar de periode 1940-1945.

Erik Somers, onderzoeker bij het NIOD, promoveerde in 2014 op het gebied van herinneringscultuur. Hij onderzocht hoe de Nederlandse oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra de herinnering van de Tweede Wereldoorlog hebben vormgegeven en hoe het huidige en toekomstige veld van de oorlogsmusea er uit ziet.

BEELDBANK WO2

Foto's over de Jodenvervolging in Nederland zijn te vinden op www.beelddbkw2.nl. In deze online database zijn behalve de foto's van het NIOD ook foto's van dertig andere Nederlandse instellingen bijeengebracht.

BIJSCRIFT FOTO-OMSLAG

Ralph Polak en Miep Krant op de Dam in Amsterdam, januari 1943.

Collectie Joods Historisch Museum

Dit boek verschijnt samen met de gelijknamige tentoonstelling in het Nationaal Holocaustmuseum i.o./Joods Cultureel Kwartier in Amsterdam, van 28 januari tot en met 6 oktober 2019. Daarna is de tentoonstelling te zien in *Topographie des Terrors* in Berlijn, van 29 oktober 2019 tot en met april 2020.

WEBSITE

In het kader van dit project is de website *De Jodenvervolging in Foto's. Nederland 1940-1945* ingericht, waarin een virtuele tentoonstelling, podcast en educatieve toelichting zijn opgenomen.
www.dejodenvervolginginfotos.nl

UITGAVE

WBOOKS, Zwolle

info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

NIOD instituut voor oorlogs-, holocaust en genocidestudies

info@niod.knaw.nl
www.niod.knaw.nl

TEKST EN SAMENSTELLING

René Kok en Erik Somers

tekstredactie

Nanny Maat

VORMGEVING

Lori Lenssinck, DOORLORI

MOGELIJK GEMAAKT DOOR:

De Jodenvervolging in Foto's. Nederland 1940-1945 is mede tot stand gekomen dankzij een genereuze bijdrage van het Prins Bernhard Cultuurfonds Lexhanna Stichting P.W. Janssen's Friesche Stichting Stichting Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland

De gelijknamige tentoonstelling is mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *Auswärtiges Amt*, Duitsland Holocaust Memorial Day

© 2019 WBOOKS ZWOLLE/DE AUTEURS

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2019.
ISBN 978 94 625 8315 3 (Nederlands)
ISBN 978 94 625 8316 0 (Engels)
NUR 689

EERDER VERSCHENEN BIJ WBOOKS:

Van dezelfde makers:

Het 40-45 Boek (978 90 400 8741 7)
Het Grote 40-45 Boek (978 94 625 8171 5)
Stad in oorlog. Amsterdam 1940-1945 in foto's (978 94 625 8191 3)

Onder redactie van de makers:

De oorlog in kleur (978 94 625 8005 3)
Arnhem 40-45 (978 94 625 8038 1)
Delft 40-45 (978 94 625 8096 5)
Den Haag 40-45 (978 94 625 8070 1)
Dordrecht 40-45 (978 94 625 8037 4)
Drenthe 40-45 (978 94 625 8049 7)
Groningen 40-45 (978 94 625 8081 7)
Kennemerland 40-45 (978 94 625 8144 9)
Leeuwarden 40-45 (978 94 625 8065 7)
Leiden 40-45 (978 94 625 8068 8)
Noord-Brabant 40-45 (978 94 625 8035 0)
Rivierenland 40-45 (978 94 625 812 7)
Rotterdam 40-45 (978 94 625 8001 5) - *uitverkocht*
Twente 40-45 (978 94 625 8075 6)
Utrecht 40-45 (978 94 625 8066 4)
Zeeland 40-45 (978 94 625 8050 3)
Zwolle 40-45 (978 94 625 8036 7)

Getuigenissen in foto's van de Jodenvervolging in Nederland

De Jodenvervolging in foto's. Nederland 1940-1945 is het eerste fotoboek over de vervolging en deportatie van de Joden in Nederland. Van het proces van isolement naar vernietiging zijn opmerkelijk veel foto's bewaard gebleven. Zowel professionele fotografen in dienst van de Duitse bezetter als amateurs maakten aangrijpende opnames. Gewone Nederlanders legden - soms heimelijk - razzia's vast. Zij fotografeerden ook de invoering van de Jodenster, de onderduik en de rol van daders en omstanders.

Op 10 mei 1940, de dag van de Duitse inval, telde Nederland 140.000 Joodse inwoners. Daarnaast verbleven er ruim 20.000 Duits-Joodse vluchtelingen in het land. Stap voor stap voerde de Duitse bezetter anti-Joodse maatregelen in. Op 14 juli 1942 vertrok de eerste trein naar het doorgangskamp Westerbork, vanwaar deportatie naar het vernietigingskamp Auschwitz volgde. 107.000 Joden werden uit Nederland weggevoerd. Pas na de oorlog werd hun gruwelijke lot in volle omvang bekend: minstens 102.000 zijn vermoord, bezweken of hebben zich doodgewerkt in de nazi-kampen. Deze tragedie heeft diepe sporen in de Nederlandse samenleving getrokken.

Fotoarchieven en privéverzamelingen in binnen- en buitenland zijn geraadpleegd. Veel achtergrondgegevens werden achterhaald, waardoor de aangrijpende beelden nog meer zeggingskracht krijgen. Het resultaat is een indringende selectie van bijna 400 foto's, voorzien van uitvoerige bijschriften. Dit boek is de weergave van de herinnering aan de Jodenvervolging in foto's.

René Kok en Erik Somers zijn historici werkzaam bij het NIOD en publiceerden eerder:

Stad in oorlog. Amsterdam 1940-1945 in foto's

Het Grote 40-45 Boek

NIOD

